PEDAGOGIK TADQIQOTLAR JURNALI
ISSN: 3060-4923 Impact Factor –7,212

O‘ZBEK XALQ MAQOLLARIDA OILA VA TARBIYA MASALALARINING IFODALANISHI

Qosimova Mushtariy Nurilla qizi
Zahiriddin Muhammad Bobur
nomidagi Andijon davlat universiteti
https://doi.org/10.5281/zenodo.24143593

Annotatsiya:
Maqolada o‘zbek xalq maqollarida oila, ota-ona mas’uliyati, farzand odobi va oilaviy muhit bilan bog‘liq tarbiyaviy qarashlarning ifodalanishi tahlil qilinadi. Tadqiqotning maqsadi maqollarda mujassamlangan oilaviy qadriyatlarni mazmuniy jihatdan tavsiflash hamda ularning tarbiyaviy vazifasini folklorshunoslik nuqtayi nazaridan ochib berishdan iborat. Tadqiqot materiali sifatida T. Mirzayev, A. Musoqulov va B. Sarimsoqov tuzgan “O‘zbek xalq maqollari” to‘plamida qayd etilgan, oila va tarbiya mavzusiga daxldor maqollar tanlandi. Tahlilda tavsifiy, semantik-guruhlash va kontekstual sharhlash usullaridan foydalanildi. Natijada maqollarda farzand odobi, ota-ona ibrati, kattalarga hurmat, oilaviy mas’uliyat va avlodlar davomiyligi kabi mazmuniy yo‘nalishlar yetakchi ekani kuzatildi. Maqollar tarbiyaviy me’yorlarni ixcham, obrazli va esda qolarli shaklda ifodalashi bilan ahamiyatlidir.
Kalit so‘zlar: o‘zbek folklori, xalq maqollari, oila, tarbiya, farzand odobi, ota-ona, xalq pedagogikasi, paremiologiya.

Annotation:
The article examines the representation of family values and upbringing in Uzbek folk proverbs, focusing on parental responsibility, children’s conduct, respect for elders and the role of the family environment. The aim is to describe the semantic aspects of these values and explain the educational function of proverbs from a folkloristic perspective. The research material consists of selected family- and upbringing-related proverbs recorded in the collection Uzbek Folk Proverbs compiled by T. Mirzayev, A. Musoqulov and B. Sarimsoqov. Descriptive analysis, semantic grouping and contextual interpretation are used. The analysis identifies several recurring themes: children’s manners, parental example, respect for elders, family responsibility and continuity between generations. Proverbs are significant because they convey social and moral norms in concise, figurative and memorable forms.
Keywords: Uzbek folklore, folk proverbs, family, upbringing, children’s manners, parents, folk pedagogy, paremiology.

KIRISH

Oila insonning ijtimoiylashuvi, axloqiy qarashlari va muomala ko‘nikmalari shakllanadigan dastlabki muhit hisoblanadi. Shu sababli oilaviy munosabatlar va farzand tarbiyasi xalq og‘zaki ijodida, xususan, maqollarda muntazam aks etadi. Maqol xalqning uzoq davrlar davomida to‘plagan hayotiy kuzatishlari va baholarini ixcham, obrazli hamda umumlashtirilgan shaklda ifodalovchi folklor janridir.

“O‘zbek xalq maqollari” to‘plamining so‘zboshisida ham maqollar xalqning turmush tarzi, inson, oila va jamiyat haqidagi qarashlarini aks ettiruvchi badiiy meros sifatida tavsiflanadi [1.]

Mavzuning dolzarbligi shundaki, maqollarni faqat yod olinadigan hikmatli jumlalar sifatida emas, balki muayyan tarixiy-madaniy tajribani saqlagan til birliklari sifatida o‘rganish zarur. Ularning mazmunini tahlil qilish orqali xalq tasavvurida ota-ona va farzand munosabati, odob, mas’uliyat hamda oiladagi o‘zaro hurmat qanday talqin etilganini aniqlash mumkin.

Tadqiqotning maqsadi — o‘zbek xalq maqollarida oila va tarbiya bilan bog‘liq mazmuniy yo‘nalishlarni aniqlash hamda tanlangan maqollarning tarbiyaviy-semantik xususiyatlarini sharhlash. Ushbu maqsadga erishish uchun maqollar korpusidan mavzuga daxldor namunalarni ajratish, ularni mazmuniy guruhlarga tasniflash, obraz va ifoda vositalarini izohlash hamda tarbiyaviy xulosalarni umumlashtirish vazifalari belgilandi.

Maqolaning ilmiy-amaliy ahamiyati oilaviy tarbiya mavzusidagi maqollarni aniq matn namunalari asosida guruhlab, ularning mazmunini izchil sharhlash bilan belgilanadi. Bu yondashuv maqollarni til va adabiyot mashg‘ulotlarida tahlil qilish uchun foydalanish imkonini beradi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

O‘zbek maqollarini to‘plash va nashr etish ishlari XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab izchil rivojlangan. “O‘zbek xalq maqollari” to‘plamining kirish qismida maqollarni jamlash va nashrga tayyorlash tarixida H. Zarifov, M. Afzalov, R. Jumaniyozov, Sh. Shomaqsudov, Sh. Shorahmedov, T. Mirzayev, B. Sarimsoqov va A. Musoqulov kabi olim hamda tuzuvchilarning xizmatlari qayd etiladi [1.]. Mazkur ma’lumot maqollarni o‘rganish birgina matn to‘plash bilan cheklanmay, ularni tasniflash va izohlash an’anasi bilan ham bog‘liqligini ko‘rsatadi.

T. Mirzayev, A. Musoqulov va B. Sarimsoqov tuzgan 2005-yilgi “O‘zbek xalq maqollari” nashri tadqiqot uchun asosiy manba vazifasini bajaradi. To‘plamda maqollar mavzular bo‘yicha joylashtirilgan bo‘lib, “Bola — aziz, odobi undan aziz”, “Qush uyasida ko‘rganini qilar”, “Ota bo‘lish oson, odob berish qiyin” kabi namunalar odob, farzand tarbiyasi va ota-ona mas’uliyati bilan bog‘liq bo‘limlarda berilgan [1.].

Sh. Shomaqsudov va Sh. Shorahmedovning “Ma’nolar maxzani” asari maqol va hikmatli so‘zlarning mazmunini izohlashga qaratilgan lug‘aviy manbalardan biridir [2]. T. Mirzayev va hammualliflar tayyorlagan “O‘zbek folklori” darsligi esa xalq og‘zaki ijodi janrlarini nazariy jihatdan o‘rganish uchun umumiy folklorshunoslik asoslarini beradi [3]. Ushbu manbalar maqollarni janr, mazmun va tarbiyaviy vazifa birligida ko‘rib chiqish zarurligini asoslashga yordam beradi.

Shu bilan birga, mazkur maqolada avvalgi tadqiqotlar to‘liq qamrab olingani da’vo qilinmaydi. Ishning doirasi aniq belgilangan: asosiy e’tibor 2005-yilgi to‘plamda qayd etilgan oilaviy-tarbiyaviy mazmundagi maqollarning tanlangan namunalariga qaratiladi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotning asosiy manbasi — T. Mirzayev, A. Musoqulov va B. Sarimsoqov tuzgan “O‘zbek xalq maqollari” (Toshkent: Sharq, 2005) to‘plamidir. Undan oila, ota-ona, farzand, odob va tarbiya mazmunini bevosita ifodalovchi maqollar maqsadli tanlab olindi. Tanlashda maqol tarkibida oilaviy munosabat yoki tarbiyaviy me’yorning ochiq ifodalanishi mezon qilib olindi.

Tahlil sifat jihatidan olib borildi. Dastlab maqollar mavzu bo‘yicha ajratildi; keyin ularning lug‘aviy va ko‘chma ma’nolari, obrazlari hamda tarbiyaviy mazmuni sharhlandi. Maqollar quyidagi mazmuniy guruhlarda ko‘rib chiqildi: 1) farzand odobi va tarbiyasi; 2) ota-ona ibrati va mas’uliyati; 3) kattalarga hurmat va oilaviy muomala; 4) oilaviy qadriyatlarning avlodlar davomiyligi bilan bog‘liqligi.

Tadqiqotda statistik tanlanma yoki miqdoriy kontent-tahlil o‘tkazilmagan. Shu sababli maqolada foiz ko‘rsatkichlari keltirilmaydi. Tahlil natijalari tanlangan matn namunalarining mazmuniy sharhiga asoslanadi; ular butun o‘zbek maqollari fondining miqdoriy taqsimoti sifatida talqin qilinmasligi lozim.

TAHLIL VA NATIJALAR

Farzand odobi va tarbiyasi. “Bola — aziz, odobi undan aziz” maqolida farzandning oiladagi qadri e’tirof etilishi bilan birga, uning xulq-atvori va odobi yanada muhim mezon sifatida ilgari suriladi [1.]. Maqolning birinchi qismidagi “aziz” so‘zi farzandga bo‘lgan mehrni bildirsa, ikkinchi qismida odobning ustuvorligi ta’kidlanadi. Takror qo‘llangan “aziz” leksemasi fikrni kuchaytirib, mazmuniy qarama-qarshilik emas, balki qadriyatlar ierarxiyasini yuzaga keltiradi: farzand qadrlidir, biroq uning odobli bo‘lib voyaga yetishi alohida ahamiyatga ega.

“Odob — oltindan qimmat” maqoli ham moddiy boylik bilan ma’naviy fazilatni qiyoslaydi [1.]. Unda “oltin” moddiy qimmat timsoli bo‘lib xizmat qiladi, odob esa undan ustun qo‘yiladi. Shu tariqa xalqona qarashda insonning haqiqiy qadri mol-dunyo bilan emas, xulqi va muomalasi bilan belgilanishi ifodalanadi.

Ota-ona ibrati va mas’uliyati. “Qush uyasida ko‘rganini qilar” maqoli farzand xulqining shakllanishida oilaviy muhit va kattalarning shaxsiy namunasi muhimligini obrazli tarzda ifodalaydi [1.]. Maqolda qush va uya obrazlari orqali bola ham o‘z uyida ko‘rgan munosabat, odat va xatti-harakatlarni o‘zlashtirishi haqidagi kuzatuv umumlashtirilgan. Bu yerda tarbiya faqat nasihat yoki buyruqdan iborat emas; kundalik xulq-atvor ham tarbiyaviy ta’sir ko‘rsatishi anglashiladi.

“Ota bo‘lish oson, odob berish qiyin” maqolida ota-onalikning biologik yoki rasmiy maqomi bilan tarbiyaviy mas’uliyat o‘rtasidagi farq ochiladi [1.]. Maqolning ikkinchi qismi birinchi qismdagi fikrni mazmunan to‘ldirib, farzandga odob singdirish muntazam e’tibor, sabr va shaxsiy namuna talab etishini uqtiradi. Demak, ota-onaning vazifasi farzandni voyaga yetkazish bilangina cheklanmaydi; uning axloqiy kamolotiga ham mas’uliyat yuklaydi.

“Ota-ona duosi, o‘tga, suvga botirmas” maqolida ota-onaning roziligi va duosi farzand hayotidagi ma’naviy tayanch sifatida tasvirlanadi [1.]. Bu maqolni diniy-axloqiy mazmun bilan bog‘liq xalqona qarash ifodasi sifatida talqin qilish mumkin. Unda ota-onaga hurmat, ularning ko‘nglini olish va oilaviy mehr-oqibatni asrash g‘oyalari mujassam.

Kattalarga hurmat va oilaviy muomala. “Bir kattani bil, bir kichikni bil” maqoli oiladagi va jamiyatdagi munosabatlarda yosh jihatidan kattalarga hurmat, kichiklarga esa e’tibor ko‘rsatish me’yorini ifodalaydi [1.]. Maqolning parallel tuzilishi ikki tomonlama axloqiy talabni yuzaga chiqaradi: hurmat faqat yuqoriga qaratilgan munosabat emas, balki kichiklarga mehr va e’tibor bilan munosabatda bo‘lishni ham anglatadi.

“Onangga boshingni xam qil, otangga gapingni kam qil” maqolida ota-onaga nisbatan tavoze va odobli muomala talab etiladi [1.]. Buyruq maylidagi fe’llar nasihat ohangini kuchaytiradi. Biroq ushbu

maqolni bugungi ta’limiy muhitda izohlashda hurmat tushunchasini o‘zaro ehtirom, muloyim muloqot va mas’uliyat doirasida sharhlash maqsadga muvofiq. Shunda maqolning tarbiyaviy mazmuni zamonaviy muloqot madaniyati bilan bog‘lanadi.

Oilaviy qadriyatlar va avlodlar davomiyligi. “Ota rozi — xudo rozi” maqoli ota-onaning roziligini yuksak ma’naviy qadriyat sifatida ko‘rsatadi [1K.]. Mazkur birlikda ota-onaga ehtirom diniy-axloqiy tushuncha bilan uyg‘unlashgan. Shu bilan birga, maqol mazmunini bir tomonlama itoat talabi sifatida emas, ota-onaga hurmat, mehr va mas’uliyatni e’tirof etuvchi xalqona qarash sifatida izohlash to‘g‘riroq bo‘ladi.

Tahlil qilingan namunalar oilani tarbiyaning dastlabki muhiti sifatida tasvirlashini ko‘rsatadi. Maqollarda tarbiya bir necha omil bilan bog‘lanadi: ota-onaning shaxsiy namunasi, farzand odobi, kattalarga hurmat va oiladagi ma’naviy muhit. Bu mazmunlar alohida-alohida ko‘rinsa-da, ularni birlashtiruvchi jihat — shaxs xulqining oilaviy munosabatlar jarayonida shakllanishidir.

MUHOKAMA

Tahlil natijalari maqollarda oilaviy tarbiya masalasi ko‘pincha bevosita nasihat, qiyos va obrazli umumlashtirish orqali ifodalanishini ko‘rsatadi. “Qush uyasida ko‘rganini qilar” maqolida tabiatga oid obraz vositasida ijtimoiy kuzatuv berilsa, “Bola — aziz, odobi undan aziz” maqolida takror va ta’kid orqali axloqiy mezonning ustuvorligi ko‘rsatiladi. Demak, maqollarning tarbiyaviy ta’siri faqat mazmun bilan emas, balki ixcham va esda qolarli badiiy shakl bilan ham belgilanadi.

Shu bilan birga, maqollar tarixiy va madaniy tajriba mahsuli bo‘lgani sababli ularni bugungi ta’lim jarayonida kontekstdan uzib talqin etish maqsadga muvofiq emas. Ayrim maqollarda davrga xos ijtimoiy qarashlar yoki an’anaviy oilaviy rollar aks etishi mumkin. Shuning uchun o‘quvchi bilan ishlashda maqolning lug‘aviy ma’nosi, ko‘chma ma’nosi, qo‘llanish vaziyati va bugungi hayot bilan munosabati birgalikda muhokama qilinishi lozim.

Maqolani o‘rganish doirasida barcha mavjud maqollar emas, balki bitta akademik to‘plamdan tanlangan namunalar tahlil qilindi. Shu bois natijalarni butun o‘zbek paremiologik fondiga umumlashtirish cheklangan. Keyingi tadqiqotlarda boshqa maqollar to‘plamlari, izohli lug‘atlar va hududiy variantlarni qiyoslash orqali mavzuning ko‘lami kengaytirilishi mumkin.

XULOSA

O‘zbek xalq maqollarida oila va tarbiya masalalari farzand odobi, ota-ona ibrati, kattalarga hurmat va oilaviy mas’uliyat kabi mazmuniy yo‘nalishlar orqali ifodalanadi. Tanlangan maqollar tahlili quyidagi xulosalarga olib keldi:

Birinchidan, maqollarda farzandning qadri uning odobi va xulq-atvori bilan chambarchas bog‘lanadi. “Bola — aziz, odobi undan aziz” namunasi ma’naviy fazilatning ustuvorligini ta’kidlaydi.

Ikkinchidan, oiladagi kattalarning xatti-harakati farzand tarbiyasiga ta’sir etuvchi muhim omil sifatida talqin qilinadi. “Qush uyasida ko‘rganini qilar” maqoli tarbiyada shaxsiy namunaning ahamiyatini obrazli ifodalaydi.

Uchinchidan, ota-onalik farzandni voyaga yetkazish bilangina cheklanmay, unga odob va muomala madaniyatini singdirish mas’uliyatini ham o‘z ichiga oladi. Bu mazmun “Ota bo‘lish oson, odob berish qiyin” maqolida aniq ko‘rinadi.

To‘rtinchidan, ota-onaga hurmat, kattalarga ehtirom va kichiklarga mehr ko‘rsatish oilaviy tarbiyaning muhim me’yorlari sifatida namoyon bo‘ladi.

Amaliy jihatdan, maqollarni ona tili va adabiyot mashg‘ulotlarida faqat yod oldirish bilan cheklanmasdan, ularning lug‘aviy va ko‘chma ma’nosini tahlil qilish, badiiy vositalarini aniqlash hamda hayotiy vaziyatlar bilan bog‘lab muhokama qilish tavsiya etiladi. Bunday yondashuv o‘quvchilarning matnni anglash, fikrni dalillash va milliy-madaniy merosga ongli munosabat bildirish ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qilishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbek xalq maqollari. Tuzuvchilar: T. Mirzayev, A. Musoqulov, B. Sarimsoqov; mas’ul muharrir Sh. Turdimov. — Toshkent: Sharq, 2005.
2. Shomaqsudov Sh., Shorahmedov Sh. Ma’nolar maxzani. — Toshkent: O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2001.
3. Mirzayev T., Turdimov Sh., Jo‘rayev M., Eshonqulov J., Tilavov A. O‘zbek folklori: darslik. — Toshkent: Tafakkur bo‘stoni, 2020.